

प्राज्ञपाठशाळेचा उदय आणि तिची वैचारिक जडणघडण

प्रा. संतोष शेलार

इतिहास विभाग , कर्मवीर आबासाहेब तथा ना. म. सोनवणे महाविद्यालय सटाणा .

प्राज्ञपाठशाळा केवलानंद सरस्वती यांनी सुरु केली. ¹ ते एक प्रकारचे वैचारिक क्षेत्रातील स्कूल आहे. या स्कूलची एक विशिष्ट अशी भूमिका आहे. भारतातील किंवा महाराष्ट्रातील प्रबोधन परंपरेत एक विशिष्ट भूमिका घेऊन कार्य करणारे ते एक मंडळ आहे. साधारण २० व्या शतकाच्या ज्यांनी धर्माविषयी विशिष्ट भूमिका घेतली. वैचारिक क्षेत्रातील कामे केली. १९ व्या शतकात ज्या विविध परंपरा झाल्या. त्यांच्या सोयीसाठी तीन प्रकार किंवा भाग पडतात.

- १) महात्मा फुले यांची परंपरा - ते परंपरा पूर्ण नाकारतात. कारण ते सुधारण्या च्या योग्यतेचे नाही व पर्यायी व्य वस्था उभी करते. पर्यायी धर्मविचार स्वीकारते.
- २) रानडे यांचा विचार - ते मुख्यतः भागवत संप्रदाय किंवा त्याला आपले पूर्वज मानणारा, आपली मुळे तिथे शोधणारा, धर्माच्या चौकटीत तर रहायचे आहे पण त्यात सुधारणा करायच्या व पुढे जायचे असे मानणारा रानडे स्कूल.
- ३) आगरकरांचा विचार - क्रमाने धर्मचिकित्सा करत करत धर्माच्या बाहेरच पडायचे आहे. धर्माने इतिहासात जे काही कार्य केले असेल ते केले असेल. आता काही त्याची गरज राहिली नाही.

आता प्राज्ञपाठशाळा यांपैकी कोणत्या स्कूलमध्ये बसते? तर ती या कोणत्याही स्कूलमध्ये बसत नाही. कारण असे की ही मंडळी वेगळी आहेत. ही मंडळी पंडितांच्या परंपरेतून आलेली आहेत. महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून ते २० व्या शतकापर्यंत पंडितांची एक वेगळ्या प्रकारची परंपरा आहे. या पंडितांच्या परंपरेत आपला धर्मग्रंथ, आपली शास्त्रे, आपली दर्शने या सगळ्यांचा अभ्यास करणे, त्याच्यावर चर्चा करणे, या सर्वांचा अर्थ लावणे ही सर्व प्रक्रिया होती. साधारणपणे महाराष्ट्रात सुद्धा याबाबतीत काही शहरे प्रसिद्ध होती. उदा. वाई, नाशिक तेथे काही पंडिती परंपरा होत्या. मध्ययुगापासूनच वाई हे वेदविद्या व संस्कृतच्या अध्ययन अभ्यासाचे मोठे केंद्र मानले जात होते. ² गुरुजी विशिष्ट पद्धतीने शिक्षण घ्यायचे व द्यायचे, असे चालत होते. या पंडिती परंपरेचे स्वतःचे असे काही गुण होते किंवा बलस्थान होते किंवा स्वतःचे असे काही दोष होते. पहिली गोष्ट ही पंडिती परंपरा चालायची कशी ? साधारणपणे स्वातंत्र्यपूर्व काळ किंवा त्याआधीचा काळ घेतला तर असे व्हायचे की कोणीतरी मोठा माणूस की जो जमीनदार आहे, राजघराण्यातील आहे, सरदार आहे तो त्याला मदत करायचा. त्यांच्या जीवावर चालायचे पण तरीसुद्धा या पाठशाळांच्या अर्थव्यवस्था फार काही चांगली होती असे दिसत नाही. कारण त्यातील बहुतांश विद्यार्थी माधुकरी मागून खायचे, त्यामुळे एका अर्थाने ज्याला वैराग्य म्हणता येईल, ते बहुतांश पंडिती परंपरेत दिसत होते. ते सक्तीचे असेल, नाईलाज असेल किंवा त्यांची धारणा असेल, जे काही असेल ते असेल म्हणजे एका अर्थाने ती दरिद्रीच परंपरा होती, असे मानता येईल. दुसरी गोष्ट त्यांच्या अभ्यासक्रमात ते काय शिकवत होते, पद्धत काय होती, उदा. आपली जी दर्शने आहेत, सांख्य, न्याय, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा सगळी दर्शने शिकविली जायची. त्यातला एक भाग असा होता, वैदिक कर्मकांड आहेत ती शिकविली जायची. म्हणजे आता कसे आपल्याला माणूस जन्माला आल्यापासून ते मृत्यूपर्यंत कर्मकांडे असतात. ती कर्मकांडे करणारी पुरोहित निर्माण करणारी ती एक संस्था असायची. तीत ती शिकविली जायची. दुसरे यज्ञ कसे करावेत, यज्ञाला काय लागते, म्हणजे कुठले मंत्र आले पाहिजेत हे शिकविणारी पण ती संस्था होती. अर्थात यातला याज्ञिक हा जो भाग आहे, तो क्रमाने जरा कमी कमी झाला आणि फक्त इतर कर्मकांडे आणि दर्शने यांचा अभ्यास शिल्लक राहिला. त्यात पण असे सांगितले पाहिजे की स्मृती आणि स्मृती यांचा जो अभ्यास होता, तो

पंडितांमध्ये सुद्धा फार कमी होता. म्हणजे एका अर्थाने ज्या पंडीत वर्गाविषयी मी बोलतोय तो वर्ग समाजातला अतिशय छोटा वर्ग आहे.ⁱⁱⁱ असे नाही की, ब्राम्हण त्यात सामील आहेत, असे पण नाही आहे. ब्राम्हणातला अतिशय छोटा वर्ग जो अभिजनच आहे पण आर्थिक दृष्ट्या काही फार वर नाहीत. पण समाजात त्याला मान आहे. तो पवित्र आहे, असे समाज समजतो आणि तो अध्ययन अध्यापनाचे काम करतो. अध्यापनाची पद्धत कशी होती, गुरु शिष्य पद्धती गुरुमुखातून अशी भावना म्हणजे एका गुरु कडून दुसऱ्या गुरूकडे, शिष्याकडे, शिष्या कडून दुसऱ्या शिष्याकडे त्याचे परत शिष्य अशी ती परंपरा पुढे चालत होती. हल्ली आपण जे पाठ वगैरे जे घेतो, ४५ मिनिटांचे असतात, एक तासाचे असतात. हे ठरलेले असते. या परंपरेत तसे काही ठरलेले नव्हते. म्हणजे गुरूला जर वाटले की अमुक एक विषय आज तीन तास शिकवायचा, तर तो तीन तास शिकवायचा किंवा सहा तास वाटेल तर सहा तास समोरच्याने उठायचे नाही, अशा पद्धतीने ते शिक्षण चालायचे. काळाचे बंधन नव्हते आणि त्याचा दुसरा भाग असा की, विद्यार्थी किती काळात शिकायचे ते ठरलेले नव्हते. आता समजा एखाद्याला उत्तरमीमांसा शिकायचे आहे, म्हणजे वेदात एखादा विद्यार्थी फार हुशार असेल तर सर्व त्याला आपण म्हणतो करण्याची ताकद असेल तर चार वर्षात अभ्यासक्रम पूर्ण करायचा तर एखाद्याला बारा वर्षे लागायचे. म्हणजे कालावधी निश्चित नव्हता. आपल्याकडे असे असते की आपण जी परीक्षा देतो, त्याचा कालावधी निश्चित आहे. म्हणजे एवढ्या एवढ्या वर्षांनी मला बी. ए. ची पदवी मिळणार. तर तो कालावधी निश्चित नव्हता. म्हणजे काय होते ती एक प्रकारची अनौपचारिक शिक्षण पद्धती होती. दुसरी गोष्ट परीक्षा पद्धतीत एक महत्त्वाचा भाग होता, तो असा की, नियमाने चर्चा चालायच्या. अर्थात त्याची विशिष्ट चौकट होती, ती चौकट भेदता येत नव्हती. बुद्धीवादावरती ती चौकट चालत होती, असे काही म्हणता येणार नाही. परंतु या चौकटीत का होईना पण काटेकोर चर्चा चालत होत्या. पुरावे, वादविवाद हे सर्व होत होते. त्यासाठी तर्कशास्त्र वापरले जात होते. ही एक महत्त्वाची गोष्ट होती. याला कारण असे की, नियमित चर्चा चालत असल्यामुळे काय होते की, परीक्षेचा प्रकारच नव्हता. एका विशिष्ट काळानंतर गुरु जाहीर करायचा की, हा या या विषयात प्रवीण झालेला आहे. कारण ज्या प्राज्ञपाठशाळेविषयी आपण बोलतो आहोत, त्यात नंतर काय झाले की, असा एक विचार चालू होता की, ही जी परीक्षेची आधुनिक पद्धत आहे, जी इंग्रजांनी आणली, ती स्वीकारावी का? असा एक प्रश्न आला होता. त्या जुन्या परंपरेतील पंडितांना ही पद्धती माहिती नव्हती. परीक्षा हा प्रकार नव्हता. परीक्षा तर व्हायची पण ती चर्चेतून व्हायची, वाद-संवादातून व्हायची. आणि चर्चेत आपण वाद घालतो, तो शक्यतो आपण हारू नये यासाठी तयारी करतो. याचा अर्थ आपण रोज तयारी करतो एका अर्थाने तुमची रोज परीक्षा होते. तर हा काही पंडीत काळाचा शिक्षण पद्धतीचा भाग होता. तसेच त्यांचे काही दोषही होते, म्हणजे उदा. सगळ्यात पहिल्या दोषात ब्राम्हणांच्या व्यतिरिक्त इतरांना प्रवेशच नव्हता. ज्यांना प्रवेश होता, ते सर्व ब्राम्हणही शिकत होते, असे काही नाही. पण काही जातींना जाण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते, हा गंभीर प्रश्न आहे. स्त्रिया नव्हत्या. दुसरी गोष्ट ग्रंथ प्रामाण्य. आता ग्रंथ प्रामाण्य म्हणजे काय? ते एक नाहिये. अगोदर चार वेद, नंतर ब्राम्हणे, उपनिषदे, आरण्यके, पुराणे, रामायण महाभारतासारखी महाकाव्ये, असे खूपच काही काही आहे. आणि हे सर्व खूप गुंतागुंतीचे आहे. मग कुठल्या ग्रंथास प्रामाण मानायचे? हे सर्वच ग्रंथ प्रमाण मानत होते. आता सर्वच ग्रंथ प्रमाण आहेत म्हटल्यावर येथे अर्थ लावण्याची एक विशिष्ट पद्धत होती. त्याला 'समन्वयवाद' म्हणतात.^{iv} ही पद्धत कोणी विकसित केली, जे पूर्वमीमांसा नावाचे दर्शन आहे, त्या दर्शनाने ही पद्धत निश्चित केलेली आहे. म्हणजे अगदी पहिल्यापासून असे गृहीत धरायचे की, सर्वच ग्रंथांत जे विचार मांडले गेलेले आहेत, ते सर्व ईश्वरप्रणीत असल्यामुळे (ईश्वरप्रणीत हा जरा शब्द चुकीचा आहे.) प्रमाण आहेत. वेद अपौरुषेय आहेत आणि बाकीचे ग्रंथ तर वेदांना अनुसरून लिहिले आहेत. त्यामुळे ते प्रमाण आहेत. ईश्वराचा उल्लेख करणे हे चूक आहे, याचे कारण असे की, पूर्वमीमांसा नावाचे जे दर्शन आहे, त्या दर्शनाच्या मते वेद हे ईश्वरप्रणीत नाहीत. कारण ईश्वर आहे याचे प्रमाण मानवी बुद्धी असू शकत नाही.^v वेद हे स्वतःप्रमाण आहेत. म्हणजेच वेदांनाच महत्त्व आहे. ईश्वराला नाही. आता असा प्रश्न येऊ शकतो की या ग्रंथात विसंगती दिसतात. वेदात हे म्हटलेले आहे तर स्मृतीत दुसरे म्हटलेले आहे. तर ही विसंगती केवळ वेगवेगळ्या ग्रंथापुरते नाहीत. ही विसंगती एका एका ग्रंथात सुद्धा आहे. म्हणजे एका एका ग्रंथात आपल्याला कितीतरी परस्पर विरोधी वचने काढून दाखवता येतात. तर मग ही पूर्वमीमांसा पद्धती असे मानते की काय करायचे या सगळ्यांच्या अगोदर आपल्याला या तत्वावर श्रद्धा ठेवावी लागेल की, हे सगळे मुळात जे सांगतात, त्यांच्यात विसंगती असू शकत नाही. या विसंगतीचा परिहार करण्यासाठी त्यांनी जो मार्ग विकसित केलेला आहे. त्यालाच 'समन्वयवाद' म्हणतात. यात थोड्याशा बौद्धिक चलाख्या पण होत्या, नाही असे नाही. उदा. गमतीदार उदाहरण द्यायचे झाले तर असे घेता येईल की, एखाद्या ग्रंथात तुम्हाला असे आढळेल की, अमुक यज्ञात पशू मारून खाल्ला. पुन्हा दुसऱ्या ग्रंथात तुम्हाला असे आढळेल की, नाही मांसाहार वाईट आहे. अहिंसेच्या तत्त्वाला बाधक आहे. तर याचा मार्ग असा काढायचा की, इतरत्र एरवी मांस खाणे वाईट आहे, पण यज्ञात मांस खायला हरकत नाही. 'समन्वयवाद' याला म्हणतात. ही एक विचार करण्याची पद्धती आहे. त्यामुळे व्हायचे काय की, ते लोक असा विचार करायचे नाहीत की

कुठल्याही ग्रंथाचा काळ काय असेल ! कारण काळाचा प्रश्नच नव्हता आणि वेद तर अनादी आहेत. यांची वेदाविषयी अशी भावना आहे की, आधी वेद निर्माण झाले व नंतर जग निर्माण झाले, असे मानणारी ही एक पंडिती परंपरा आहे.

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या कालखंडात केवलानंद सरस्वती यांच्या कार्याला सुरुवात झाली . ते प्रज्ञानंद नावाच्या एका संन्याश्याकडे ही सर्व विद्या शिकले आणि ही जी त्यावेळची समकालीनची परिस्थिती होती, त्याबद्दल त्यांनी विचार करायला सुरुवात केली की, आपल्याला आता कुठेतरी बदलले पाहिजे . असा प्रश्न आहे की, त्यांना असा विचार येण्याचे कारण काय? त्याचे मुख्य कारण असे सांगितले गेले आहे की, मुख्यतः आपले (मराठ्यांचे) राज्य गेले. इंग्रजांचे राज्य आले. आणि हा जो पराभव आहे तो केवळ काही लष्करी पराभव नाही. यांपूर्वी मुस्लीम वगैरे सत्ताधीश होते, पण तेथे काही असे नव्हते की काहीतरी मुघलांकडे नविन तत्त्वज्ञान न होते किंवा वैचारिक दृष्ट्या ते फार पुढे होते, असे काही फार नव्हते. काही गोष्टीत ते पुढे असतील, ते वेगळे. परंतु इंग्रजांची गोष्ट वेगळीच होती. सांस्कृतिकदृष्ट्या, शास्त्रीयदृष्ट्या त्यांची समाजव्यवस्था, राजकीय व्यवस्था 'आधुनिक' होती. सर्वच क्षेत्रात इंग्रज पुढे आहेत, हे प्रत्ययाला येत होते आणि इंग्रजांची व्यवस्था खरे तर फारशी सर्वसामान्य माणसांना कळतही नव्हती. म्हणजे इंग्रज काळात जो पराभव झाला होता, तो अधिक सखोल आणि अधिक मूलगामी होता. तो केवळ लष्करी पराभव नव्हता. आणि या पराभवाची जाणीव झालेले जे लोक होते, त्यांच्यात केवलानंद एक होते.^v जेव्हा ही जाणीव तीव्र होऊ लागली, तेव्हा आत्मचिकित्सेला सुरुवात झाली. आपले काहीतरी चुकले असले पाहिजे व आपल्या परंपरेत काही दोष असल्याची शक्यता त्यांना वाटायला लागली. परंपरेचा अभ्यास ते करतच होते. परंतु हळूहळू त्यांच्या 'दृष्टीकोना'तच बदल व्हायला लागला. तो बदल होण्यासाठी काही कारणे घडली. उदा. त्यांच्या वाचनाचा त्यांनी आवाका वाढवला. आता १९ व्या शतकात मिल, स्पेन्सर व जे इतर विचारवंत आहेत, त्यांची खूप भाषांतरे उपलब्ध होती. केवलानंदांना इंग्रजी येत नव्हते. नंतरच्या काळात त्यांनी थोडा प्रयत्न केला होता, तरी त्यांना ते जमले नाही. पण भाषांतरे उपलब्ध होती. ती भाषांतरे वाचायला त्यांनी सुरुवात केली आणि ही भाषांतरे वाचल्यावर व एकूण इंग्रजांची राज्यव्यवस्था वगैरे पाहिल्यावर केवलानंदांच्या असे लक्षात आले की, आपल्या परंपरेत खूप सारे दोष आहेत आणि आपल्यालाच ते दूर केले पाहिजेत. आपण जर हे दोष दूर केले नाहीत तर कोण करणार? त्यांना असे माहित होते की, ब्राम्हण हा समाज आपल्याकडे नेतृत्वपदी आहे. अगोदर जो चार वर्णांत ब्राम्हण वर. त्या ब्राम्हणांतही पंडीत श्रेष्ठ. कारण त्यांना सर्व धर्म कळतो. त्यांना दर्शन कळतात. इ. त्यांचे असे मत झाले की, हे लोक धर्मसुधारणेच्या क्षेत्रात उतरणार नसतील तर मग या पांडित्याचा काय उपयोग ?

आपल्याला जर असे वाटत असेल की, कुठेतरी आपले चुकले आहे. तर आपल्यालाच बदलायला सुरुवात केली पाहिजे . आपण हे विचार मांडायला पाहिजे, असे त्यांच्या लक्षात येऊ लागले. अर्थात एका महत्त्वाच्या पेचाला त्यांना तोंड द्यावे लागले. तो पेच असा होता की, एकूण जी पाश्चात्य मूल्यव्यवस्था येत होती, आणि जिचा परिचय केवलानंदांना व इतरांनाही झाला होता, जो ते आत्मसात करू इच्छित होते. ही नवीन मूल्यव्यवस्था आपण आत्मसात केली तर आपण 'आपण' रहातो का? आपले स्वत्व टिकते का ? आपण जे भारतीय परंपरेचे म्हणवतो किंवा हिंदू वगैरे जे काही असेल ते , तर हे स्वत्व टिकते का ? किंवा दुसरे आपले स्वत्व आहे कशात ? मुळात की जे सोडता कामा नये. आणि अशा कुठल्या गोष्टी आहेत की, वरवर त्या आहेत, ज्या सोडल्या तरी आपले स्वत्व जाणार नाही. हा त्यांच्या समोरचा एक मूलगामी पेच होता.^{vii} कदाचित इतर समाज सुधारकांसमोर सुद्धा असेल. हा मुद्दा महत्त्वाचा होता. रानडे तर धार्मिक होते. पण आगरकर सुद्धा बोलताना असे बोलतात "भारतीय आर्यत्व रक्षण करून आपल्याला सर्व पाश्चात्य समाजविचार पचवायचा आहे." असे आगरकर म्हणतात.^{viii} या बोलण्याचा अर्थ सुद्धा तो होता.

प्राज्ञपाठशाळेसमोर हा पेच अधिक तीव्र होता. कारण की ते एका विशिष्ट परंपरेतून आले होते. मग आता यावरून दुसरा मुद्दा असा निघाला की, आपल्या परंपरेत असे काय आहे की ते आधुनिकतेला सन्मुख आहे किंवा जे आधुनिकता पचवू शकते. किंबहुना आपल्या परंपरेत तसे पचवू शकेल अशा क्षमता आहेत का ? केवलानंद आणि त्यांचा जो इतर काही शिष्य परिवार होता, त्या शिष्यपरिवाराचे म्हणणे असे पडले की, आपल्या परंपरेत अशा क्षमता आहेत. काही बदल करण्याची गरज आहे, पण अशा क्षमता आहेत की, आपला समाज या सर्व आधुनिकतेला सामोरा जाऊ शकेल. उदा. की आता वेगवेगळे धर्म सांगितले आहेत. उदा. उदा. ब्राह्मणांसाठी वेगळा धर्म. येथे धर्म म्हणजे कर्तव्य या अर्थाने शब्द वापरला जातो. उदा. ब्राम्हणाने काय करावे, हे शूद्राने काय करावे हे ठरलेले असे. तर असे खूप सारे धर्म आहेत. मग पत्नी धर्म, राजधर्म, पतिधर्म असे गटवार विभागणारे वेगवेगळे धर्म आहेतच. पण या पत्नीकडे जाऊन साधारण नावाची एक संकल्पना आहे. ती संकल्पना अशी आहे की , सर्व जातींना, सर्वांना (पुरुष किंवा स्त्री) ती लागू पडते. उदा. अहिंसा, सत्य आहे. सर्वभूतहितरती आहे. म्हणजे आपल्या आसपास जेवढे मानव व प्राणी असतील, त्यांच्या हिताविषयी आस्था असणे याला 'साधारण धर्म' म्हणतात. तो शाश्वत आहे.^{ix} तो बदलता येत नाही आणि मग बदलता काय येते , की जे इतर संस्कार आहेत , इतर कर्मकांडे

आहेत, ती बदलता येतात. आता प्रश्न असे की बदलता येतात, याला पुरावा काय? कारण स्मृतीमध्ये बऱ्याच ठिकाणी असे म्हटले आहे की, एखादा धर्म सनातन आहे. म्हणजे ज्यात कधीही बदल करता येणार नाही. या लोकांनी असे सांगायला सुरुवात केली की, हे सर्व चुकीचे आहे. यात बदल करता येतो. पूर्वी बदल झालेले आहेत. आता पूर्वी बदल झालेले आहेत हा प्रकार सनातनी पंडीत मंडळी मान्यच करत नव्हती. त्याचे कारण असे की, काळाचा जो विचार आहे, की अमुक ग्रंथ अमुक काळात निर्माण झाला, हा विचारच त्यांना मान्य नव्हता. पूर्वीची माणसे ग्रंथाचा विशिष्ट प्रकारे अर्थ लावत. जिथे जिथे अंतर्विरोध येईल तेथे तेथे 'समन्वयवाद' कसा साधता येईल, ते पहात होते. त्यासाठी आपली बुद्धी पणाला लावत. बुद्धी खूप होती. म्हणजे बुद्धीलाही आपले लोक कमी नव्हते. अतिशय धारधार बुद्धीचे हे लोक होते. तर्कशास्त्र चांगले वापरायचे. पण ग्रंथप्रमाण्यासाठी वापरायचे.

प्राज्ञपाठशाळेच्या लोकांवर मिल, स्पेन्सरचे संस्कार थोडेसे झालेले होते, दुसरी गोष्ट म्हणजे जेव्हा प्राज्ञपाठशाळा स्थापन झाली, (प्राज्ञपाठशाळा १९१६ ला स्थापन झाली.) तेव्हापासून तेथे वि. का. राजवाडे महीनोंन महिने येऊन रहायचे. या वि. का. राजवाड्यांनी या लोकांना खूप काही शिकविलेले आहे.^x ऐतिहासिक पद्धती कशी असते? इतिहासाचे तत्त्वज्ञान काय आहे? रांकेसारख्या स्कूलचा सुद्धा परिचय त्यांनी करून दिलेला दिसतो. हे या राजवाड्यांनी तेथे शिकविले आहे. हे लोक धर्मशास्त्राचा अर्थ लावताना धर्मशास्त्र समन्वयवादी अर्थ लावत. राजवाडे यांचे म्हणणे असे होते की, धर्मशास्त्राकडे आपण ऐतिहासिक पद्धतीने बघितले पाहिजे. मग ऐतिहासिक पद्धतीने बघताना आपल्याला काय दिसते, तर धर्मात वेगवेगळ्या काळात बदल झालेले आहेत. उदा. महाभारत असे म्हणते की कधी काळी एक वर्ण होता, नंतर त्याचे चार वर्ण झाले, म्हणजे झालेच ना बदल? किंवा भारतीय विवाहसंस्थेत सुद्धा हे दिसते. एके काळी थोड्याशा स्वैर संबंधांना मान्यता होती, नंतरच्या काळात श्वेतकेतू वगैरे ऋषींनी बंधने घातली. विवाह संस्था विकसित होत गेली. म्हणजे काळानुसार धर्मग्रंथांमध्ये, शास्त्रांमध्ये सर्व बदल होतच होते आणि हे बदल नंतरच्या काळातसुद्धा घडले पाहिजेत अशी भूमिका प्राज्ञपाठशाळेच्या लोकांनी घेतली. पूर्वी हा विचार होत नव्हता, कारण काळाचा हिशेब नव्हता. असे वाटायचे की, सर्व ग्रंथ जणू काही एका काळात सर्वांना माहिती आहेत, त्यामुळे पूर्वी हा विषय चर्चिला जात नव्हता. त्यांनी पहिल्यांदा या चर्चेला सुरुवात केली की नाही, बदल झालेले आहेत.

केवलानंदानी आता आपल्या नव्या विचारांना व परंपरांना शास्त्रीय रूप द्यायला पाहिजे, किंवा रूप द्यायला सुरुवात केली. १९१६ साली सुरु झालेल्या या पाठशाळेत पंडिती परंपरेचे च शिक्षण दिले जात होते. ती परंपरा थोडीशी वेगळी होती. उदा. विद्यार्थी माधुकरा मागून शिकायचे. तर्कतीर्थ पण तसेच शिकायचे. थोडाफार पैसा कोणीतरी जमीनदार देत असत. असे करून सुरु झालेल्या या संस्थेला कायदेशीर स्वरूप केवलानंदानी दिले. आपली ही पद्धत, अगदी अनौपचारिक शिक्षण पद्धती तशीच्या तशी राहावी, असे त्यांना वाटत नव्हते. दुसरी गोष्ट आता आपली जशी तासांची पद्धती आहे, ती तासाची पद्धती त्यांनी लागू केली. त्याचे वेळापत्रक वगैरे लागू केले. एवढेच नाही तर आधुनिक शिक्षण मिळाय ला हवे. म्हणजे इंग्रजी शिक्षण मिळायला हवे. हायस्कूल पातळीवरचे विज्ञान, गणित, इतिहास असे जे इतर जे विषय आहेत, ते शिकविले गेले पाहिजेत, अशी भूमिका त्यांनी घेतली.^{xi} आणि प्राज्ञपाठशाळेने तो उपक्रम राबवला. मग प्राज्ञपाठशाळेत विविध प्रकारचे लोक वेगवेगळ्या निमित्ताने येऊ लागले. त्याचा परिणाम होऊ लागला. उदा. नंतरच्या काळात असे दिसले की, विनोबा भावे काही दिवस येऊन राहिले. तोपर्यंत तर्कतीर्थांना इंग्लिश येत नव्हते. तेव्हा त्यांचे वय ३० वगैरे असेल. विनोबांनी त्यांना सांगितले की, तू जर इंग्लिश नाही शिकला तर तुला आधुनिकतेचे काही कळणार नाही. नुसते संस्कृत शिकून काही होत नाही. मग ते इंग्लिश शिकू लागले. आधी एकच प्रेरणा होती, ती राष्ट्रवादाची होती, की आपला पराभव झालेला आहे. त्यांच्यावर विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांचा प्रभाव होता. आता मिल, स्पेन्सरचा प्रभाव वाढत चालला. आणि तर्कतीर्थांसारख्या नव्या दमाच्या विद्यार्थ्यांनी तेथे आगरकरांचा विचार रुजवण्यास सुरुवात केली.^{xii}

त्याचा परिणाम असा झाला की, तेथील शाळाही वेगवेगळ्या प्रभावांनी प्रभावित होत चालली. त्या शाळेमध्ये व त्या लोकांमध्ये कामाविषयी प्रचंड निष्ठा होत्या. विशेषतः राष्ट्रवादाचा प्रभाव तर फारच तीव्र होता. तर पुढील काळात धर्मसुधारणा आणि समाजसुधारणा या क्षेत्रातही ही शाळा जोमाने उतरली. अशा तऱ्हेने ही शाळेची संघटना क्रमाने बदलत गेली.

ⁱ मराठी विश्वकोश ऑनलाईन आवृत्ती, नोंद – 'केवलानंद', <https://vishwakosh.marathi.gov.in/23077/>

ⁱⁱ मराठी विश्वकोश ऑनलाईन आवृत्ती, नोंद – वाई, <https://vishwakosh.marathi.gov.in/32368/>

ⁱⁱⁱ मराठी विश्वकोश ऑनलाईन आवृत्ती, नोंद – पाठशाळा - <https://vishwakosh.marathi.gov.in/20657/>

^{iv} रेगे मे. पुं., प्रस्तावना, प्राज्ञपाठशाळा आणि तिची परंपरा, संपादक अनुल्लेखित, प्रकाशन – प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई, पृ. तेरा.

- ^v जोशी लक्ष्मणशास्त्री, *लेखसंग्रह*, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९४, पृ. ४८३
- ^{vi} रेगे मे. पुं., प्रस्तावना, *प्राज्ञपाठशाळा आणि तिची परंपरा*, संपादक अनुल्लेखित, प्रकाशन – प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई, पृ. पंधरा ते सतरा.
- ^{vii} कित्ता. पृ. सतरा
- ^{viii} समग्र आगरकर वाङ्मय खंड- १, संपादक – देशपांडे व नातू, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८५, पृ. ८.
- ^{ix} रेगे मे. पुं., अध्ययन आणि वैचारिक वाटचाल (रेगे यांनी तर्कातीर्थांची घेतलेली मुलाखत) , *प्राज्ञपाठशाळा आणि तिची परंपरा* , संपादक अनुल्लेखित, प्रकाशन – प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई, पृ. १४३
- ^x रेगे मे. पुं., अध्ययन आणि वैचारिक वाटचाल (रेगे यांनी तर्कातीर्थांची घेतलेली मुलाखत) , *प्राज्ञपाठशाळा आणि तिची परंपरा* , संपादक अनुल्लेखित, प्रकाशन – प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई, पृ. १७३
- ^{xi} जोशी लक्ष्मणशास्त्री, श्री गुरुवर्य केवलानंद सरस्वती (लेख), *प्राज्ञपाठशाळा आणि तिची परंपरा* , संपादक अनुल्लेखित, प्रकाशन – प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई, पृ. ३५
- ^{xii} रेगे मे. पुं., स्वामी केवलानंद सरस्वती आणि प्राज्ञपाठशाळेची धर्मसुधारणेची चळवळ (रेगे यांनी तर्कातीर्थांची घेतलेली मुलाखत) , *प्राज्ञपाठशाळा आणि तिची परंपरा* , संपादक अनुल्लेखित, प्रकाशन – प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई, पृ. १०२